

ТИЛШУНОСЛИКДА ДИСКУРС ВА УНИНГ ТАЛҚИНИ ХУСУСИДА

DOI: 10.53885/edinres.2021.68.23.014

Н. М. Зарипбоева

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, “Таржима назарияси ва амалиёти факультети” талабаси

***Аннотация.** Мақолада дискурс тушунчасининг лингвистик тадқиқи, унинг шаклланиши, бадий асарларда дискурсининг ифодаланиши усуллари, жаҳон ва ўзбек тилишунослигида дискурсга алоқадор тадқиқотлар ва уларнинг тавсифи хусусида сўз юритилади. Муаллиф мақолада берилган талқин ва изоҳларнинг хилма-хиллиги дискурс тушунчасининг кўп қиррали ва кенг қамровли эканлигини намоён этишини қайд этади.*

***Калим сўзлар:** дискурс, прагматика, когнитив тилишунослик, лингвистик метод, лисоний (лингвистик) ва нолисоний омил, вербал, новербал, иллокутив, формал-функционал, структур тилишунослик, монологик, диалогик дискурс*

ДИСКУРС В ЛИНГВИСТИКЕ И ЕЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Н. М. Зарипбоева

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. Студент факультета теории и практики перевода

***Аннотация.** Статья посвящена изучению речи, ее формированию, методам диссоциации выражения в литературных произведениях, исследованиям, связанным с диссонансами в мировой и узбекский лингвистике, и их описанию в лингвистике лингвистики. Разнообразие приведенных интерпретаций и изолятов свидетельствует о том, что концепция речи — это многократный и широкий резюмировал автор.*

***Ключевые слова:** речь, прагматика, когнитивная лингвистика, лингвистический метод, язык (лингвистика) и фактор нолизонии, вербальный, вербальный, илосутивный, формально-функциональный, структурная лингвистика, монолог, диалогическая речь*

DISCOURSE IN LINGUISTICS AND ITS INTERPRETATION

N. M. Zaripboeva

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi Student of the Faculty of Theory and Practice of Translation

***Abstract.** The article is devoted to the study of speech, its formation, methods of dissociation of expression in literary works, research related to dissonances in the linguistics of world and Uzbek, and their description in linguistics. The variety of the given interpretations and isolates indicates that the concept of speech is a the author summarized.*

Keywords: *speech, pragmatics, cognitive linguistics, linguistic method, language (linguistics) and the nolizonia factor, verbal, verbal, illosutive, formal-functional, structural linguistics, monologue, diological speech*

Замонавий тилшуносликда янги йўналишлар сифатида тан олинган прагматик ва когнитив тилшуносликнинг асосий муаммоларидан бири дискурс масаласидир. Кундалик ҳаётда дискурс атамасига кўп бор дуч келинади. Аксарият инсонлар унинг асл моҳиятини англашмайди. Соҳада дискурсни турлича талқин этишади. Жуда кўп тилшунослар дискурсни (французча *discourse*, inglizcha *discourse*, lotincha *discursus* – ҳаракат, узлуксиз алмашилиш, суҳбат, сўзлашиш) нутқий фаолият жараёни ҳамда сўзлашиш услуби каби мазмунларда талқин этишади. Жумладан, 1960-йиллар бошларида антраполог Dell Humes илк бор бўлиб дискурс тушунчаси ва унинг аҳамияти билан шуғуллана бошлаган. У кузатишлари асосида дискурс тушунчасини лингвистик атама сифатида ўтган асрнинг ўрталарида тилшуносликка соҳасига олиб кирган. Dell Humes мулоҳазасига кўра дискурс кишиларнинг оғзаки нутқда бир- бирилари билан мулоқотга киришишидир. Делл фикрига кўра дискурс бу фақатгина мулоқотдир, аммо дискурс нафақат мулоқотни балки матн билан ҳам ўзаро уйғунликда содир бўладиган ҳолат эканлигини унутмаслик керак. Тилшунос олим А.Пардаев талқинича, дискурс бу сўзловчи ва тингловчининг ўзаро фикр алмашиш, бир-бирига таъсир кўрсатиш мақсадида лисоний ва нолисоний воситалардан ўзлари энг самарали деб ҳисоблаган шакл ва турда амалий фойдаланиш жараёни. Дискурс бу – жараён, инсоний фаолият тури. У лисоний ва юзлаб нолисоний омилларнинг муштарак шаклда бир мақсад йўлида воқеланишидир. Бошқа бир манбада дискурс лотинча “*discursus*” - муҳокама сўздан олинган бўлиб, ҳиссий, бевосита, интуитив, яъни муҳокама талаб билимдан фарқли ўлароқ, муҳокама орқали восита билан ҳосил қилинадиган мантиқий далил - исботли билим демакдир. Соддароқ қилиб айтганда, бу таърифда дискурснинг муҳокама қилиш, суҳбат қилиш маъноси илгари сурилади. Тилшунос олим Звегинцев ғарб тилшунослигида кенг қўлланилаётган “дискурс” (инглизча *discourse*; французча *discourse*) тушунчасини дастлаб лисоннинг гапдан юқори турадиган сатҳи сифатида эътироф этади. Лисоний фаолиятда “марказга интилувчи куч” нинг таъсири мавжудлигини эътироф этган В.А.Звегинцев, дискурсни “булутлар орқасига яширинган лисоний ҳудуд” деб таърифлаган ва бу ҳодисани лингвистик методлар воситасида таҳлил қилиш мумкинлигига шубҳа қилган. Бу муаммо хусусида бошқа бир манбаларда “дискурс–нолисоний омиллар (прагматик, ижтимоий маданий, руҳий) билан биргаликдаги матн; воқеа кечиши нуқтаи назаридан қаралаётган матн; мақсадли ижтимоий ҳаракат сифатида қараладиган нутқ” эканлиги ҳақидаги фикрлар илгари сурилади. Кўриниб турибдики, мазкур таърифда дискурс ҳодисаси “матн” ва “нутқий фаолият” тушунчаларига муштарак ҳолда ёндош ҳодиса сифатида талқин этилган. Айтиш мумкинки, дискурс бу мулоқот ва инсоннинг бир-бири билан фикр алмашиши, коммуникативлиги ва информативлигидир. Мавзуга алоқадор олимларнинг изланишларида дискурс ва унинг хусусиятларининг бошқача илмий талқинлари мавжудлигини ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, тилшунос Т. А. Ван Дейк дискурс атамаси ва унинг моҳиятини

бир неча босқичда тушуниш, таҳлил қилиш лозимлигини тақлиф этади. Олимнинг эътирофига, кенг маънода дискурсга комплексли коммуникатив воқеа, тор маънода эса коммуникатив ҳаракатнинг ёзма ёки нутқий вербал маҳсулоти сифатида қараш лозим. Шунингдек, Т.А. Ван Дейк дискурс ва матн ўртасидаги фарқни қуйидагича белгилайди: дискурс – асъял аутилган матн, яъни фаол нутқи ҳаракат, матн эса тил тизимида ёки шакли лисонию билимларга тегишли фикрларнинг маъхум грамматик тузилишидир. Дискурс - аниқ суҳбат, аниқлик эса дискурс тушунчаси қўлланадиган вазиятга, матнга ва объектга ҳам бирдай тааллуқлидир. Дискурс - суҳбат тури . Дейк томонидан берилган таъриф аниқ ва тушунарли баён этилган. Ўзбек тилшунослигида дискурс махсус тадқиқотлар тилшунос Ш.Сафаров томонидан амалга оширилган. Тилшунос матн ва дискурс муаммолари тўғрисида қуйидагиларни қайд этади: “агарда матн ва дискурснинг ҳар иккаласи ҳам инсон лисоний фаолиятининг натижаси бўлса, уларни фақатгина зоҳирий – формал кўрсаткичга асосан “оғзаки” ва “ёзма” сифатлари билан фарқлаш имконига гумоним бор. Худди шунингдек, уларнинг бирини моддий кўринишли ҳодиса, иккинчисини бу хусусиятдан холи кўринишда тасаввур қилиш қийин масала. Ахир буларнинг иккаласи ҳам натижали фаолият маҳсули бўладиган бўлса, эришилган натижа моддий кўриниш олиши керакми? Юқоридаги тилшунос олимларнинг фикрларидан хулоса қилиб айтиш мумкинки, “дискурс – бир пайтнинг ўзида ҳам лисоний фаолият жараёни, ҳам унинг (фаолиятнинг) маҳсулидир”. Шундай қилиб, дискурс бу инсонларнинг ўзаро фикр алмашилиши, мулоқот қилиши, бир- бирига турли маълумотларни етказиши, маълумотларни етказиш учун турли воситалардан фойдаланиши, иккала суҳбатдошга ҳам тушунарли бўлган жараён дискурс ҳисобланади. Дискурс диалогик ҳамда монологик шаклда учраши мумкин. Прагматик талқинларга кўра дискурс атамасининг саккиз хил маънода учраши қайд этилади:

- 1) сўз муқобили;
- 2) фразалардан ўлчами бўйича ортадиган бирлик;
- 3) нутқ вазияти ҳисобга олинган ҳолда фикрнинг адресатга таъсири;
- 4) суҳбат;
- 5) нутқда сўзловчи позицияси;
- 6) лисоний бирликлардан фойдаланиш;
- 7) фикрнинг ижтимоий ёки мафкуравий чекланган тури;
- 8) матн ҳосил бўлиш шартларини тадқиқ этишга мўлжалланган назарий қурилмалар .

Бошқа маълумотларда дискурснинг жанр каби эканлиги, нутқий жанр - типик тузилиши, лисоний воситалардан фойдаланишнинг ўзига хослиги, аниқ адресат, маълум коммуникатив мақсад ва информативлик, императивлик, этикетлик каби жиҳатлари билан ажралиб турувчи нутқ тури эканлиги ёритилади . Махсус олиб борилган тадқиқотларда дискурснинг ижтимоий табиати орқали дискурснинг публицистик дискурс, сиёсий дискурс, илмий дискурс бадий дискурс, баҳоловчи дискурс каби янги тушунчаларнинг юзага келганлиги қайд этилади. Кўринадики, талқин ва изоҳларининг хилма-хиллиги дискурс тушунчасининг кўп қиррали ва кенг қамровли эканлигини намоён этади. Нутқни жараён сифатида ўрганиш фақат мулоқот – сўзловчи ва тингловчи орасида ўзаро дискурс (фикр алмашиш), саволга яраша жавоб бериш - ҳолатидагина тадқиқ этилиши мум-

кин. Шу боис XX асрнинг охирларида тилшуносликнинг янги бир тармоғи - дискурсология нутқий мулоқотни тадқиқ этувчи фан сифатида шаклланди. Тадқиқотчилар нутқ сатҳининг максимал бирлиги масаласида абзаци алоҳида бирлик сифатида ажратишга шубҳа билдиришади. Чунки абзацининг шаклланиши, кўпинча, субъективдир, муаллифнинг услуби, график қоидалар билан боғлиқ. Бизнингча, бундай бирлик даражасига фақатгина дискурс кўтарилиши мумкин. Дискурс бажараётган коммуникатив вазифаси жиҳатдан тизимлашган ва мулоқот вазиятига мослашган нутқий курилмадир. Шакл ва вазифа жиҳатидан мувофиқлашув дискурсни бошқа бирликлардан фарқлаш имконини беради. Бироқ дискурс назарияси эндигина шаклланиб бормоқда, шу сабабли ушбу таҳлил йўналишида умумлингвистик методларни қўллаш имкониятларини излаб топиш эҳтиёжи мавжуд. Дарҳақиқат, тилшуноснинг мазкур мулоҳазалари ўринли. Фанда дискурс атамасига алоқадор дастлабки эътирофлар XX асрнинг 50-йилларида шаклланди. Мавжуд манбаларда дастлаб муаммога бирдан ортик гаплардан ташкил топган ва “мураккаб синтактик моҳиятли бирлик” сифатида қарашган. Бу ҳодиса тилшуносликда мантикий грамматика ҳамда сўзлашув нутқи алоқадорлиги сифатида баҳоланган. Шунингдек, ўтган асрнинг 20-йилларида тилшуносликда дискурс ҳодисаси оғзаки нутққа алоқадор эканлиги, уларнинг нутқ жараёнида ундалма, кириш сўз, кириш бирикмалар билан ҳам ифодаланиш ҳолатларининг мавжуд эканлиги, бу эса уларнинг “мураккаб синтактик курилма” сифатида баҳоланишига асос бўла олиши ҳақидаги фикрлар ҳам илгари сурилган. Хорижий тилшуносликда синтактик дискурс муаммоси ўтган асрнинг 50-йилларида З.Харрис томонидан кўтарилди. XX асрнинг 70-йилларига келиб, мазкур масалага тааллуқли ишларнинг салмоғи бирмунча ошди. Ўрганилган тадқиқотларда дискурс сўзлашув нутқининг монопредикатив бирлиги сифатида талқин этилди. Бу вақтга келиб, илмий манбаларда матн тилшунослиги, матн тадқиқининг нутқ назарияси билан алоқадорлиги, амалий стилистика, мулоқот назарияси, тил ўргатиш, автоматик таржима каби атамалар қўллана бошланди. Ўтган асрнинг 70-йиллари синтаксисидagi энг катта ютуқлардан бири грамматик дискурснинг сўзлашув нутқидаги мавқеи тилшуносликнинг алоҳида бўлими ҳамда муаммонинг алоҳида тадқиқот манбаи сифатида шаклланишидир. Баъзи манбаларда эса, дискурс атамасининг тилшуносликдаги мавқеи ва унинг қўлланилишига эътирозлар ҳам билдирилган. Чунончи, 1966 йилда тилшунос Р.Годельнинг дискурс атамасининг тилшуносликка оид тадқиқотларда қўлланилиши тил ва нутқ ҳодисалари ҳақида аниқ хулоса чиқаришга шубҳа туғдириши мумкинлиги” ҳақидаги эътирофини Н.А.Слюсарев ўз изланишларида қайд этди ва Р.Годель эътирозига қарши асосли, илмий жавоб берди. Илмий манбаларда мазкур муаммо ечимига бағишлаб махсус илмий конференциялар ўтказилганлиги ҳам қайд этилади.

Бу каби илмий изланишлар ва муаммога нисбатан билдирилган турлича қарашлар диалогик дискурс масаласининг тилшуносликда ҳал қилиниш лозим бўлган, тадқиққа муҳтож қирралари мавжуд эканлигидан далолат беради.